

УДК 070:32

Федорчук В.А.*

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС ЯК ЧИННИК СТАБІЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено компромісні тенденції розв'язання політичних питань в міжнародній політиці. Визначено суть таких понять як «консенсус», «компромис», розглянуто феномен політичного компромісу як чинника стабілізації міжнародних відносин.

Ключові слова: компроміс, консенсус, конфлікт, демократія.

В статье исследованы компромиссные тенденции решения политических вопросов в международной политике. Определено суть таких понятий как «консенсус», «компромисс», рассмотрен феномен политического компромисса как фактора стабилизации международных отношений.

Ключевые слова: компромисс, консенсус, конфликт, демократия.

In the article the compromise tendencies of decision of political questions are investigational in an international policy. Certainly essence of such concepts as «consensus», «compromise», the phenomenon of political compromise is considered as a factor of stabilizing of international relations.

Keywords: compromise, consensus, onflict, democracy.

На початку ХХІ століття людство переживає переломну епоху, що характеризується цілим комплексом небезпек глобального масштабу. Можливість ядерної, екологічної, демографічної катастроф досить ймовірна. Виклики ХХІ століття, звернені до людства, до кожної країни і до кожної людини не залишають сумнівів в тому, що сьогодні надії на економічну могутність і військову силу є безперспективними. Досвід соціально-політичної історії ХХ в. показав марність насильницьких способів організації життєдіяльності суспільства. Єдина надія – на об'єднувальну силу ідей, духовних цінностей і пріоритетів, здатних зупинити кризу цивілізації, що все більш заглиблюється, згуртувати людей при всіх відмінностях їх ментальних переваг. Сучасний стан України також характеризується глибокою, системною кризою, що супроводжується значним підвищенням конфліктності у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Україна знаходиться в драматичній ситуації відсутності згоди з приводу базових інтересів і цінностей. Необхідність досягнення суспільної згоди обумовлена тим, що кінцевою метою всякої модернізації суспільства є досягнення стійкого розвитку.

Досягнення згоди між різними соціальними спільнотами й у відносинах міждержавних – предмет багатовікової історії. Існує спеціальний термін для позначення цього явища – «консенсус» (від лат. *consensus* – згода, однастайність, узгодженість), а також «компромис» (від лат. *compromissum*) – згода на основі взаємних поступок між представниками

* здобувач Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. Чеченовський А.А.

різних, протилежних інтересів, думок, поглядів [1]. Зрозуміло, що той або інший ступінь суспільної згоди необхідний для будь-яких форм соціального спілкування і соціальної організації. Отже, проблеми, пов'язані з вивченням закономірностей становлення, розвитку і функціонування згоди в суспільних відносинах можуть бути предметом політологічних досліджень.

Практично кожен крупний мислитель звертався до проблеми суспільної згоди. Значну спадщину з даного питання залишили Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Цицерон, Августин, Ф. Аквінський, М. Лютер, М. Пальмієрі, Л. Бруні, Н. Макиавеллі, Р. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Же.-Ж. Руссо, Ш. Фурье, І. Кант, І. Гердер, І. Фіхте, Дж. Прістлі, Т. Джефферсон, Дж. Мілль, В. Гегель, Л. Фейербах, Ч. Дарвін, Прудон, К. Маркс, Ф. Енгельс, О. Конт, Р. Спенсер, Токвіль, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Р. Дарендоф, Э. Фромм, В. Франкл, Р. Ротшильд, П. Кууси, П. Блаунд, А. Швейцер, Э. Геллнер, С. Московічі та інші. Тут перераховані автори робіт, які в тій чи іншій мірі аналізували проблеми суспільної згоди.

Дослідження проблеми консенсусу відмічене і такими іменами представників філософії, політичної науки і соціології як: Т. Парсонс, Э. Шилз, М. Ліпсет, Т. Бернард, Р. Тард, Р. Лебон, Ч. Кулі, Л. Вірт, Т. Ньюком, Ф. Хайдер, Ю. Хабермас тощо. До проблеми суспільної згоди зверталися російські філософи В. Солов'їв, П. Кропоткин, Ф. Достоевський, Л. Толстой, С. Булгаков, Н. Бердяєв, С. Франк, І. Ільїн, П. Новгородцев, П. Сорокин та інші.

В Україні дану проблематику досліджують О. Бабкіна, Є. Бистрицький, І. Бінько, В. Вовк, П. Вознюк, Є. Головаха, С. Головащенко, Т. Грозіцька, Н. Дубовик, В. Іщук, А. Клепиков, Ю. Ключковський, Ю. Корольчук, Н. Костенко, В. Кремень, С. Макеєв, В. Медведчук, В. Мажаровський, О. Москаленко, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Шаповал, М. Шевченко тощо.

Попри ґрунтовні праці, у науковій літературі потрактовано лише окремі аспекти політичного компромісу, що не дає змоги сформувати достатньо цілісне бачення цього феномену як особливого предмета наукового аналізу. У всіх названих роботах згода не досліджена як парадигма соціально-політичного мислення, не визначений імперативний характер суспільної згоди в прийдешню епоху. Таким чином, можна, на наш погляд, стверджувати, що, не дивлячись на те, що окремі аспекти політичного компромісу досліджувалися зарубіжними і вітчизняними авторами, розробленість цієї важливої в сучасних умовах проблематики не можна вважати повною і достатньою.

Власне, це і визначає мету наявної наукової роботи – розглянути феномен політичного компромісу як чинника стабілізації міжнародних відносин.

Почнемо з того, що співробітництво, політичний союз між різними політичними силами можливий лише у формі компромісів. Одна з головних вимог політичних компромісів – забезпечення неможливості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень, але без наміру дискредитувати партнера по компромісу. Саме компромісна форма взаємодії політичних суб'єктів зарекомендувала себе як найбільш цивілізована, безпечна, і ефективна з урахуванням історичних наслідків розгортання політичних конфліктів у національному та глобальному масштабі.

А. Рахматов акцентує увагу на тому, що поза компромісів досягти стабільності і порядку неможливо. Готовність до компромісу є характерна риса розвиненої політичної культури відкритого суспільства. Демократичні, політичні системи сучасності орієнтовані на збереження цілісності і незалежності держави, світу, та виконання загальнонаціональних завдань [2].

Це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови творчої поведінки, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Так, А. Глухова, досліджуючи різноманітні види компромісів у європейській політиці, доходить висновків, що «компромід гарний, тільки тоді, коли він дозволяє реалізувати колективні цілі більшості, не порушує шановані більшістю принципи, втілює благо, що стоїть над приватними або груповими інтересами» [3, с. 230].

Об'єктивною основою компромісу є непрямолінійний хід суспільно-політичних процесів, а розглянуті під цим кутом зору компроміси є засобом досягнення по частинам того, що недосяжне відразу. Критеріями політичної ефективності компромісу є збереження на тому самому, або на більш високому рівні здатності до політичної діяльності [4, с. 39].

Особливо плідними є компроміси, пов'язані із збереженням миру і співробітництва. Згодом ми можемо у цьому переконатися на досвіді країн Західної Європи, які заклали фундаментальні засади в систему досягнення політичної стабільності. Застосування поняття «компромід» до політичної сфери стало можливим лише у ХХ столітті, коли з'явилися нові підходи та традиції у політичній науці. Можна відзначити, що соціально-економічний та політичний розвиток суспільства не проходив гладко, назрівали різні суперечності, вирішення яких пов'язане з подоланням та врегулюванням цілого ряду складнощів. Методом врегулювання є досягнення компромісу як засобу узгодження політичних інтересів.

В умовах протистояння капіталістичної і соціалістичної систем не могло бути й мови про згоду з принципових питань світової політики. За умов ворожого співіснування двох різних ідеологічних таборів, рідкісні компроміси між ними були або реакцією на найгостріші міжнародні кризи (створення антигітлерівської коаліції, укладення Договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах), або мали значне пропагандистське навантаження (Договір про ОСВ-2). Взаємна відчуженість і нерозуміння цілісності нашого світу, спільності глобальних проблем перетинали дорогу політиці компромісів.

Однак, якщо раніше силою зброї можна було ефективно розв'язати найскладніші проблеми, включаючи територіальні (наприклад, майже стерти на порох реактивними системами залпового вогню «Град» острів Даманський в період Радянсько-китайського конфлікту в 60-х роках ХХ ст.) то тепер військові конфлікти все більше втрачають локальний характер, стаючи проблемою всієї світової спільноти. Пройшли часи, коли можна було не помічати кровопролиття в Югославії, або пустити на самоплин карабаський конфлікт.

Все це вимушує світову громадськість перебудувати підходи до питань міжнародних відносин. Наростання цінності і взаємозалежності всіх частин сучасного миру примушує по-новому поглянути на проблему політичного компромісу. Вона не може бути зведена до національної або міжнародної. Події в світі показали, що навіть сильні держави, що мають величезні армії, розгалужену систему спеціальних служб, не в змозі ефективно захистити свою територію. Більш того, практика реалізації національної безпеки, наприклад США, обертається запереченням міжнародної безпеки.

Тому в науці про міжнародні відносини все частіше виникають дискусії: як поєднувати і враховувати в міжнародних відносинах цілісність і суперечність, стандарти і різноманітності, свої інтереси й інтереси інших. Ось чому правилом для всіх учасників міжнародного співтовариства має стати постулат: міжнародні відносини треба будувати на силі політики, а не на політиці сили. Немає й не може бути ніякої міжнародної ситуації, яку не можна розв'язати політичними засобами, без застосування сили або погрози силою.

Звідси випливає, що першорядне завдання політики полягає в тому, щоб знайти засоби нейтралізації й долання конфронтаційної логіки, яка ще, на жаль, дається взнаки у взаєминах між державами, домагатися розв'язання конфліктів політичними засобами й досягати на цій основі компромісів і балансу основних інтересів.

Як видається, реалії сучасного світового порядку такі, важливим моментом досягнення компромісу у різноманітних конфліктних ситуаціях (релігійних та етнічних, при проведенні миротворчих та гуманітарних операцій, у боротьбі з тероризмом, при звільненні заручників тощо) можуть стати переговори. Переговори у міжнародній сфері справедливо належать, як, зокрема, і конфлікти, до найдавніших видів міжнародних відносин. Вони є формою офіційного спілкування між представниками урядів і народів, одним з найбільш ефективних засобів урегулювання суперечок та проблемних питань. Проведення таких переговорів не дарма віднесене до сфери мистецтва, до одного із способів здійснення міжнародної політики.

Додамо до цього, що переговори міжнародного плану проводяться і начебто без чітко визначеної мети, наприклад, для того, щоб обговорити проблему, яка становить взаємний інтерес. Однак такого ґтибу переговори проводяться здебільшого на рівні експертів і консультантів.

Свідченням того, що такий інструмент є вельми ефективним в контексті досягнення компромісів, стало захоплення корабля «Принцеса Сарі» з українськими громадянами на борту в Сомалі у січні 2002 року. Пірати вимагали спочатку 200 мільйонів доларів США за звільнення заручників, а у переговорах із злочинцями брати участь було доручено послу України у Лівані [5]. Найзагальнішою характеристикою таких переговорів є та, що вони проводяться вимушено, під силовим тиском нелегітимної сторони, а предметом їх охоплення є безпека, здоров'я людей, цілісність значних матеріальних цінностей. Тут слід зазначити, що розрізняють також компроміси вимушені і добровільні. Перші з неминучістю нав'язуються обставинами, що склалися, а другі виникають на основі угоди з певних питань і відповідають якійсь частині інтересів всіх взаємодіючих сил. Слід також підкреслити: між компромісом і конфліктом немає абсолютних суперечностей, компроміс означає не закінчення боротьби, а примирення. Компроміси довговічні, якщо не носять характеру диктату з боку держави і суспільства.

Цікавим, на наш погляд, є критерії виявлення типології політичного компромісу, які можна вважати й досить умовними.

1. Компроміс як рятівна альтернатива. Тобто, це ситуація, за якої компромісна угода означає вирішальний прорив у врегулюванні найгостріших суперечностей суспільного розвитку, які в супротивному випадку могли б вирішитися катастрофічно для окремих країн або цивілізації. Наприклад, створення антигітлерівської коаліції за часів Другої світової війни, коли непримиренні ідеологічні супротивники опинилися в одному таборі перед обличчям міжнародної небезпеки, що виходила від нацизму. Даний вид політичного компромісу однозначно оцінюється позитивно, особливо сьогодні, із огляду на глобальні проблеми, які загрожують загибеллю людству. Наприклад, проблеми енергетична, міжнародного тероризму, кліматична, екологічна, тощо, які вимагають зусиль щодо їх розв'язання усього світового товариства.

2. Компроміс як політичний оптимум – результат ініціативи, прояву політичної волі для досягнення угоди і єдності в головному. Мається на увазі така політична ситуація, коли ще є можливість прийняти найбільш безболісного рішення для всіх суб'єктів політики. Прикладом такого компромісу можна вважати створення Сполучених Штатів Америки та прийняття американської Конституції, в певному розумінні – утворення

Європейського Союзу. В першому випадку цей компроміс не розв'язав всіх існуючих на той час проблем (рабство, різниця між розвитком Півдня і Півночі), але заклав основи стабільності і майбутнього процвітання американського суспільства.

В другому випадку історична практика показала, що Європейський Союз – також не розв'язав всіх нагальних соціально-економічних проблем країн-членів, попри безумовні його досягнення в економічній та соціально-культурних сферах.

Тут слід зазначити, що компроміс, як політичний оптимум, досить тісно пов'язаний із проблемою легітимності влади. Так, С. Ліпсет стверджував, що легітимність має на увазі здатність політичної системи породжувати і підтримувати віру в те, що існуючі політичні інститути більш всього підходять для даного суспільства («Людина політики» (1960). Тобто, закон може закріплювати і таку владу, яку не визнає і не схвалює суспільство (наприклад, диктатура), але яка може домогтися зовнішнього, формального схвалення більшої частини за допомогою різних форм проведення політики (демонстративності переваг, підкупу, масових репресій тощо). Досвід фашизму і сталінізму підтверджує це і одночасно вказує, що легітимність тісно пов'язана з природою політичного режиму.

Сучасна ж проблема легітимності – це проблема політичного представництва і компромісу. Вона виникає із зникненням безпосередніх політичних стосунків, властивих невеликим суспільствам, тобто вона полягає у відповіді на питання – хто має законне право діяти як представник політичної влади. Таке питання про законність, наприклад, виникає сьогодні відносно Європейського союзу. Інтеграція до західноєвропейських структур будь-якої країни (України – в тому числі) крім досягнення певних процедурних стандартів в обумовлених областях (економіці, державному управлінні, сфері права тощо) одночасно пов'язана із відмовою від частини державного суверенітету і добровільною (консенсусною) передачею низки виключних повноважень державної влади наднаціональним виконавчим органам даної організації. Однак, чи має ЄС достатньо засобів легітимації, щоб передача йому більш ширших повноважень не підірвала б авторитет держав, що намагаються стати (чи вже є) його членами?

Сучасний період розвитку багатьох країн постійно змушує їх вирішувати широкий спектр політичних проблем, від яких залежить подальший цивілізаційний хід багатьох регіонів світового простору і даний принцип є основним показником демократії та глобалізації суспільства. Мова іде про пошук політичного компромісу між різними, часто ворожими національними, соціальними, політичними силами стосовно основних цінностей, які є базовими для розвитку демократії.

У двох схожих політичних ситуаціях проблема може бути вирішена за допомогою компромісу, так і шляхом досягнення переваги однієї зі сторін. Характер можливого компромісу і шанси на його досягнення дуже різні в різних країнах і політичних ситуаціях. Наочним прикладом політичного компромісу є події 2005 року після «Помаранчевої революції» в Україні, й революція «Червоних троянд» у Грузії. Українська правляча еліта підписала меморандум про співпрацю із опозицією, хоча, на думку О. Москаленко, даний меморандум є «псевдокомпромисом», оскільки йшлося, насамперед, про економічні інтереси, а не політичні, ідеологічні чи національні [6]. Наслідки «Помаранчевої революції» принесли розчарування, як і здійснення сучасних реформ в Україні, в той час як Грузія сьогодні реально здійснює масштабні перетворення в економіці.

«В той час, коли у світі ідеї лібералізму піддаються «творчому переосмисленню», – зазначає В. Назаров, – Федеральна резервна система купує казначейські зобов'язання Міністерства США, МВФ заявляє про нежиттєздатність Вашингтонського консенсусу, російська влада розмірковує, як приборкати зростання цін на бензин, – в Грузії проводяться лібе-

ральні реформи, за масштабністю задумів схожі із з тим, що зробила Тетчер у Великобританії або Ернандо де Сото в Перу» [7].

У демократичній політичній системі компроміс – природне явище, він внутрішньо властивий демократії перш за все тому, що в ній сформувалися політичні інститути, в рамках яких можливо публічне узгодження інтересів (органи народного представництва), і сприятлива громадська думка, в здебільшого налаштоване на мирне врегулювання конфліктів, виробили стійкий імунітет до силових надмірно радикальних рішень. Розвиток компромісною ідеології залежить й від рівня економічного добробуту, національного характеру народу, ролі країни в світовому розподілі праці, геополітичних і багатьох інших факторів.

3. Компроміс як тактичний прийом. Найяскравіший приклад – «мюнхенська змова» (1938 р.) й пакт «Молотова-Ріббентропа» (1939 р.). Останній гарантував нейтралітет Радянського Союзу в конфлікті Третього Рейху з Польщею та країнами Заходу, та давав можливість повернення Радянським Союзом втрачених Росією в Першій світовій війні територій, а також певний час для підняття військової могутності. Як тактичний прийом, даний компроміс може мати позитивний характер. Чим більш складна і заплутана політична ситуація, чим проблематичніше виглядає раціональне розв'язання кризи, тим до речніше тактичні компроміси з боку конструктивних сил.

Наприклад, за доволі цікавим сценарієм розвивалися події довкола визначення кордонів у Каспійському морі між Росією, Казахстаном, Азербайджаном, Туркменістаном та Іраном. Суперечки довкола моря дружби, як його називали за радянських часів, обіцяли бути запеклими – води Каспію багаті на осетрину, а дно – на нафту і газ.

І тоді, як росіяни починали дискусії довкола того, чим можна вважати Каспій – озером, внутрішнім морем чи чимось ще, президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв запропонував унікальну як для міжнародної практики схему розподілу – розділити дно і спільно використовувати воду. Дно мало ділитися пропорційно довжині узбережжя моря на території тієї чи іншої держави. Схема Назарбаєва спочатку наштовхнулася на спротив Москви, проте згодом росіяни вже видавали цю ідею за свою, і море було поділено досить мирно, хоча п'ята сторона – Іран – і досі не погоджується із таким розподілом.

Проте на лінії розподілу Росія-Казахстан опинилися три нафтових родовища, які раніше розроблялися казахами. Зараз вони використовуються на паритетних засадах – спільно Росією і Казахстаном. За таку поступку Казахстан отримав згоду Росії на загальну схему розподілу, за якою зараз має найбільшу частку – 29 % каспійського шельфу [8].

4. Компроміс як засіб консервації протиріч – може існувати в умовах, коли нові тенденції політичного життя розростаються і посилюються, погрожуючи порушити існуючий баланс влади й політичні сили, зацікавлені в його збереженні. Ці сили прагнуть будь-якою ціною зберегти основи свого панівного існування від ліквідації або навіть реформування. А завдання опозиції полягає у висуванні вимог, найкращим при цьому є, звичайно, укладення компромісів, що забезпечують роздільну здатність, а не консервацію реальних суперечностей.

Прикладом можу служити територіальна суперечка – між Україною та Румунією щодо острова Зміїний. Румунія наполягає на тому, що шельф острова можна використовувати спільно. Україна активно розбудовує острів, аби використовувати його самостійно. При цьому гроші на будівництво інколи навіть беруть із резервного фонду українського уряду.

У той час, як українські політики вже почали говорити про те, що у разі втрати Тузли за ланцюговою реакцією може бути втрата Зміїного, у Румунії звертають увагу на те, що суперечки щодо островів вирішуються у принципово різний спосіб. Насправді пробле-

мою у розподілі Чорноморського шельфу між Україною та Румунією є не острів Зміїний, а його юридичний статус.

Міністр закордонних справ Румунії неодноразово заявляв, що острів належить Україні. Бухарест не має жодних претензій щодо острова. Румунські дипломати вже довгий час твердять, що відповідно до Конвенції про морське право, острови, які не мають власних життєвих можливостей, яким, на їх думку, є і Зміїний, тобто на яких не можуть розвиватися форми життя у звичайних життєвих умовах, не мають право на територіальні води і континентальний шельф і виключну економічну зону. З іншого боку українські власті робили і роблять все можливе, аби переконати міжнародне співтовариство у тому, що острів є населеним і тому має право на власні територіальні води.

В Румунії навіть існує думка, що українці намагаються зробити з островом те, що свого часу не наважився зробити Радянський Союз. Але ця суперечка на відміну від теперішньої ситуації між Росією та Україною не набула гострої форми. Вона вирішується із поважанням принципів добросусідства та шляхом переговорів [9].

Отже, творчий погляд на компроміс віддзеркалює характер і ступінь зрілості політичних сил. На зміну безкомпромисності, що була нав'язана протиґлежними політичними силами упродовж багатьох десятиріч, поступово приходить розуміння того, що компроміс є формою творчої згоди і домовленості на творчій основі у вирішенні таких питань, які торкаються долі і інтересів різних держав, незалежно від конкретних політичних розбіжностей.

Особливо плідними є компроміси, пов'язані із збереженням миру та співробітництва. Компроміс у вирішенні проблемних політичних питань, які призводять до конфлікту, свідчить про високий інтелектуальний та моральний розвиток супроґтивників, про їх правову, політичну культуру та толерантність [10].

Однією з головних вимог політичного компромісу є забезпечення неможлиґвості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень. Це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови поведінки, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Головними умовами є визнання правити протилежної сторони з певної проблеми чи питання.

Процес досягнення компромісу є багато в чому гуманістичним, адже за словами Р. Арона, «погодитись на компроміс – значить частково визнати справедливість суджень чужих аргументів, знаходити прийнятне для всіх рішення» [11].

Таким чином, можна з упевненістю сказати, що більшість рішень, прийнятих за демократичною процедурою, є результатом компромісу. Саме спосіб прийняття політичних рішень багато в чому є істотною характеристикою того політичного режиму, який наявний у державі. Політичний компроміс – це компроміс (угода) політичних еліт, лідерів, соціальних груп з питань владарювання на основі поступок до принципово складових питань; при укладанні компромісного рішення в політиці головну роль грають не цінності, яких абстрактно дотримуються політики, а кроки, які вони готові зробити, тобто готовність до поступок. Політичний компроміс – паліативний засіб для недопущення виходу соціально – політичного протириччя, кризи в стадію насильницьких дій.

Однак, слід пригадати ще одну групу компромісів – ті, які не були укладені, а, отже й реалізовані. Основними причинами цього слід визнати наявність хибних позицій щодо розуміння як сутності компромісу, та і невіри в його результати, а саме: заперечення компромісу як засобу вирішення кризи; переконання в нереальності досягнення згоди в конкретній політичній ситуації; оцінка своїх сил як достатніх для досягнення односторонньої

переваги; політичні амбіції; побоювання втратити контроль за ситуацією в майбутньому тощо. Перелічені проблеми та основи їх існування ще чекають свого теоретичного обґрунтування, й, безперечно, перевірки практичною діяльністю.

Література

1. Політичний словник / За ред. В.К. Врублевського, Л.М. Кравчука, Л.В. Кудрицького / – 4-е вид., перероб. і доп. – К.: УРЕ, 1987. – С. 871.
2. Рахматов А. А. Политический компромисс как инструмент соглашения в политике: диссертация...к. полит. н.: 23.00.02. – Москва, 2009. – 181 с.
3. Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm>. – Название с экрана.
4. Конфликтология / Под ред. А.З. Кармина. – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.
5. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів / М.В. Цюрупа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dere.com.ua/library/cyurupa/lecture_7.shtml. – Назва з екрану.
6. Москаленко О. Критерії ефективності політичних компромісів / О. Москаленко // Освіта регіону (Український науковий журнал) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>. – Назва з екрану.
7. Назаров В. Уроки либеральных реформ в Грузии / В. Назаров // Forbes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/67978-uroki-liberalnyh-reform-v-gruzi>. – Название с экрана.
8. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // СОЦИС. – 1994. – № 4. – С. 147-155.
9. Зануда А. Острова та моря часто викликають суперечки / А. Зануда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2003/10/031022_tuzla_history_borders.shtml. – Назва з екрану.
10. Политология. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. комерч. ун-та, 1993. – С. 431.
11. Арон Р. Демократия и тоталитиризм. – М., 1993. – С. 71.